

O'SMIRLARDA JINOYAT MOTIVLARI SHAKLLANISHINI O'RGANISH PSIXOLOGIK TADQIQOT MUAMMOSI SIFATIDA

1. Maxmatqulov Ilyos Sadullo o'g'li

2. Nazarov Aziz Bektosh o'g'li

3. Begaliyev G'affor Ochildiyevich

1. Leytenant, Urgut tuman IIB JXX HPB VYBIG VYMB inspektor psixologi.

2. Leytenant, Urgut tuman IIB JXX HPB VYBIG VYMB inspektor psixologi.

3. Leytenant, Urgut tuman IIB JXX HPB VYBIG VYMB inspektor psixologi

<https://10.5281/zenodo.7762048>

Annotatsiya: O'smirlardagi salbiy xulq-atvor profilaktikasi va korreksiyasini bosqichma-bosqich o'rganish natijasida o'smirlardagi salbiy xulq-atvorning faqat o'ziga xos, fenomenal jihatlari namoyon bo'ladi. O'smirlarda salbiy xulq-atvorning paydo bo'lishi murakkab jarayon bo'lib, u o'smirlarning ehtiyojlari, qadriyatlar, hissiyotlari va shakllanayotgan ijtimoiy muhitida shakllanib boradi. Ushbu maqolada mazkur muammo ilmiy-psixologik jihatdan tadqiq etilgan..

Kalit so'zlar: jinoyat, motiv, jinoiy xatti-harakatlar, moddiy ehtiyojlar, ijtimoiy ehtiyojlar, delinkvent, iroda akti, motivasion xulq-atvor.

Deviant xulq-atvorni yuzaga kelish mexanizmining eng muhim qismini jinoyat motivining shakllanish jarayoni va muayyan harakatni ta'minlovchi kuch sifatida namoyon bo'lishi tashkil etadi.

Ba'zi tadqiqotchilarning ishlarida deviant xulq-atvor jinoyatni hosil qiluvchi bevosita sabab sifatida qaraladi. Agar deviant xulq-atvor ilmiy nuqtai nazardan chuqurroq o'rganadigan bo'lsak, aynan shu odam nima maqsadda shu harakatlarni amalga oshirganligi aniqlanadi. Unga ko'ra, deviant xulq-atvor - insonni aynan shu jinoyatni sodir etishga undagan va jinoiy xatti-harakatlarni amalga oshirishda jismoniy va aqliy yo'nalganlikning uyg'un ifodasini boshqarib turadigan kuch manbai sifatida namoyon bo'ladi.

Xulq-atvor – insonning atrof-muhitga bo'lgan munosabatini belgilaydi. Motiv asosida shakllangan maqsadga ko'ra, odam har doim o'z ehtiyojlarini qondirish uchun biror-bir obyektga yoki manbaiga yo'nalgan bo'ladi. (Bu o'rinda motiv vosita rolini o'ynaydi)

Jinoiy xatti-harakatlarni shakllanishida asosiy rol ni motivga xos ehtiyojlar bajaradi. Inson ehtiyojlari biror-bir narsaga (moddiy yoki ma'naviy) bo'lgan ehtiyojni aks ettirishi bilan tashqi dunyoga qaramligini (tobeligini) namoyon qiladi.

Zamonaviy psixologiya fanining asoslashiga ko'ra, hozirgi odamlarning ehtiyojlari xilma-xildir. Ana shu ehtiyojlarni tavsiflashda uchta asosiy guruhni ajratib ko'rsatish mumkin.

1. Ijtimoiylashgan organik (fiziologik) ehtiyojlar (o'zini saqlab qolish, takror ishlab chiqarish va h.k.);

2. Moddiy ehtiyojlar;

3. Ijtimoiy ehtiyojlar - ijtimoiy munosabatlarga kirishish orqali bilim va tajriba egallash, ijtimoiy mavqega erishish, tan olinish, o'zini-o'zi tasdiqlash, ijodkorlik, hayotning mazmuni va boshqalar.

Ehtiyojlarni qondirish jarayoni davomiylikni yoki uzoq vaqtni talab qilmaydi. Agar uzoq vaqt talab etilsa, u yo'q bo'lib ketadi. Chunki psixofizologik qonuniyatlarga ko'ra, to'sib qo'yilgan ehtiyoj insonda asta-sekin o'jarlik va agressivlikni hosil qiladi, natijada, odamda tajovuzkorlik yoki agressivlik shakllanadi. Agar ushbu ehtiyojni qondirishning tabiiy yoki qonuniy kafoloti

biron-bir sababga ko'ra imkonsiz (yetarli sharoit bo'lmaganda) bo'lsa, uni qondirish hayoliy (yomon, buzuvchi) yoki imotsional shakllarga ega bo'lishi mumkin. Oqibatda, bunday odamlar jamiyatda qabul qilingan qonun-qoidalar, o'zaro munosabatlardagi me'yorlar, umum e'tirof etgan milliy va umuminsoniy qadriyatlarni bilmasligi, anglab yetmasligi yoki e'tiborsizligi bilan buzishi oqibatida jinoyat sodir etadilar. Biror bir shaxsning yoki odamlarning turli-tuman harakatlarini kuzatganimizda, xususan jinoiy xatti-harakatlarini o'rganib tahlil qilganimizda, jinoiy xatti-harakatlar asosan bir emas, balki, bir-biri bilan murakkab va iyerarxik munosabatlarga ega bo'lgan bir nechta motivlarga asoslanadi. Mazkur motivlar birikmasida subyekt xatti-harakatlarini rag'batlantiruvchi, uni hayoti va shaxsiga mazmun bag'ishlovchi yetakchi motivlar mavjudligini ko'ramiz. Jumladan o'g'rilikka yo'nalgan jinoiy xatti-harakatlarning asosida nafaqat zarur ehtiyojlarni qondirish (og'ir vaziyat va munosabatdan saqlanish) balki "nufuzli" o'g'rilar guruhi oldida o'z shaxsini namoyon qilish (uddaburonligini ko'rsatish, qadr topish va boshq.) kabi motivlar yotganligini asoslashga intiladi.

Bundan tashqari, aynan shu sohada olib borilgan tadqiqotlarning tasdiqlashicha, (Bixiveoristlar, freydizm va neofreydizm vakillari) insonning yetakchi motivlari, aynan tabiiy (fiziologik) motivlari ong ishtirokisiz namoyon bo'ladi. Shu nuqtai nazardan qaraganimizda jinoyatchilar ko'p holatlarda bu jinoyatni nima uchun qilganliklarini tushuntirib bera olmaydilar (tushunmaydilar). Jinoyatning mohiyati to'liq anglanilmagan va jinoiy xatti-harakatda mazmunli yo'nalganlik yo'q.

Ijtimoiy darajada shaxsning o'zini namoyon qilishi (boshqalarni hurmat-e'tiboriga erishish) ijtimoiy mavqeyga ega bo'lishga intilish ya'ni professional yoki ijtimoiy faoliyat sohasida shaxsni tan olish bilan bog'liq aniq ijtimoiy rolni bajarishga erishish demakdir. Ijtimoiy-psixologik darajadagi tan olinish (hurmat-e'tibor qozonish), shaxsiy maqomga ega bo'lish motivi (orzu), ya'ni u a'zo bo'lgan guruhlar: oilada, bir xil ma'lumotlilar o'rtasida, kasbiy yoki faoliyat bilan bog'liq guruh hamda jamoalarda (do'stlar, hamkasblar va boshqalar) darajasida shaxsni muhim ichki doiradan tan olinishga erishish motivi (istagi) bilan bog'liq. Ba'zida, bu guruhga qo'shilishni orzu qilgan biroq, ular bilan aloqa qila olmaydigan kishilar ham bo'lishi mumkin. Bunday holatlarda jinoyat shu kabi guruhga kirish usulini e'tirof etishga erishish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Bu usuldan foydalanishga intilish yoshlar uchun eng xos xususiyatdir.

Jinoiy harakatlar (delinkvent, lotin. *Delinquens* - jinoyatchilik, huquqbuzarlik) deb, xuddi shunday xulq-atvor turiga mansub, subyekt ehtiyojlar, istaklarni qondirish uchun jarohat yoki o'limga olib kelish maqsadida jismoniy kuch yoki qurol ishlatish bilan jarohat yetkazish, ruhiy zo'riqlashlarni yengish maqsadida o'zining ehtiyojlari, istaklarini qondirishning noqonuniy yo'lini tanlaganiga aytiladi. Bunday holatda jinoyatning maqsadi tajovuzkor xatti-harakatlarni amalga oshirishga qaratiladi.

Jinoiy harakatlarning motivatsiyasi nafaqat tajovuzkorlikni, balki boshqa noqonuniy harakatlarni ham keltirishi mumkin: pora olish, ta'magirlik, o'g'irlik va h.k. Shuning uchun jinoiy xulq so'nggi yillarda huquqshunoslarning e'tiborini tortadigan o'ziga xos ahamiyatga ega. Bir tomondan jinoyatning sabablarini aniqlashtirishga qodir bo'lgan kriminalist psixologlar uchun aql-idrok va hatto ilg'or fikrlarni ifoda etadilar (aniqrog'i, ular haqiqiy hayotga nisbatan mutlaq, mustaqil ravishda niyatlarni aks ettirgani uchun haqiqiy hayotga

yaqin) va boshqa tarafdin ular orasida psixologlarning ishiga tayanadigan bo'lsak, ular orasida motivatsiya va motivlar haqida umumiy tushuncha mavjud emas.

Yetakchi kriminalistlardan biri, akademik V.N.Kudryavsev jinoiy xatti-harakatining sababini, jinoyatning sababini, uning rivojlanish va dizaynini yaratish jarayoni, keyinchalik uning haqiqiy jinoiy harakatlarda amalga oshirilishi deb tushunadi. U ushbu tushunchalar doirasi va tarkibi jihatidan motivatsiyani jinoiy harakatlar mexanizmidan ajralib turishi kerak, deb hisoblaydi¹. Motivatsiya uning nuqtai nazaridan mexanizmni o'z ichiga olmaydi, chunki u qabul qilingan qarorni va o'z-o'zini nazorat qilishni amalga oshiradi (bu tushunchani tan olmaslik qiyin). Ammo V.N.Kudryavsevning fikriga ko'ra, - bu masalada vaziyatni motivatsiya va baholashni, shuningdek, uning harakatlarining natijalarini kutish va qarorlarni qabul qilishni o'z ichiga olmaydi. Shunda jinoyat sodir etgan shaxs ko'r-ko'rona harakat qiladi.

V.V.Luneyev ta'kidlaganidek, yuqorida sanab o'tilgan barcha elementlar motivatsiyaga kiritilgan: dinamik jarayon, motivatsiya ... barcha jinoiy xatti-harakatlarning elementlari bilan bog'liq bo'lib: ehtiyojlarning dolzarbligi, maqsadning paydo bo'lishi va shakllanishi, maqsadlarni aniqlash, maqsadga erishish yo'llarini tanlash, natijalar va qaror qabul qilishdan iboratdir².

Kriminologlarning fikricha buni sababini tushunishda qarama-qarshilik mavjud. Ko'pchilik mualliflar mativni harakatlantiruvchi kuch deb tushunadilar: "ijtimoiy xavfni anglatuvchi va jinoiy qonunchilikda jinoyat deb hisoblangan aniq maqsadli harakatni (iroda akti) amalga oshirish uchun qasddan zo'riqish (istak)ning paydo bo'lishi"³, "shaxsning jinoyatni sodir etishda ichki his-tuyg'u shaxsni jinoyat qilishga undaganligi aniqlagan"⁴. To'g'ri, kriminologlarning fikriga ko'ra jinoyatchilarning xohish-irodasi faollikni kuchaytirishga harakat qiluvchi energiya impulsidan ko'ra, harakatning asosi uning subyektidir. Shunday qilib, K.Ye.Igoshev jinoyat xatti-harakatining sababi ijtimoiy muhit va shaxsning shaxsiy tajribasi ta'siri ostida yuzaga keladigan impuls, ya'ni jinoiy faoliyatning bevosita ichki sababi va jinoyatchilikka qarshi qanday munosabatda bo'lishini anglatadi⁵.

Bu haqdagi tushunchalar jinoyatlarning oldini olishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularning sodir etilish shart-sharoitlarini bartaraf etishdan tashqari, shaxsning qarashlari va shaxs ustanovkasini o'zgartirishi, ya'ni, ularni tarbiyalash va qayta tarbiyalashdan iborat bo'lishi kerak. V.N.Kudryavsev bunga e'tiroz bildirmadi, chunki u jinoyat sodir etilishining sabablarini bilish shaxsiy himoya choralarini rejalashtirish va subyektning kelajakdagi xatti-harakatlarini bashorat qilishiga ko'maklashadi, jamiyat qarashlariga teskari mazmuni, chuqurligi va barqarorligi haqida fikr yuritadi; bir qator hollarda, kelib chiqish sabablarini bilish shaxsni shakllantirish sharoitlarini, shuningdek, jinoiy maqsadlar yuzaga kelgan vaziyatni baholashga imkon beradi.

Shunday qilib, agar jinoyat qonunchiligida jinoyat sodir etganmi yoki yo'qmi, faqatgina bitta jinoyat alomati bo'lsa, unda huquqni muhofaza qilish organlari va pedagoglar uchun bunday tarbiya jarayoni yetarli emas: jinoyat xatti-harakatlarining sabablari va motivasion xulq-

¹ Кудрявцев В.Н.- Обхдя теория квалификации преступлений. М., 1972. -С. 312.

² <https://cyberleninka.ru/article/n/o-kriminalizatsii-ekonomicheskikh-prestupleniy-predprinimateley/viewer>

³ <https://cafe-lawyers.ru/uz/kvalifikaciya-prestuplenii-sovershennyh-iz-huliganskih-pobuzhdenii/>

⁴ https://www.researchgate.net/publication/267039076_Nizkotemperaturnoe_narusenie_pronicaemosti_plazmaticheskikh_membran_svazannoe_s_dehidratatsiej

⁵ <https://cyberleninka.ru/article/n/tipologiya-sovremennyh-moshennikov-frustratory-i-motivirovki/viewer>

atvorga olib kelishi mumkin bo'lgan maqsadlarni, shaxsiy xususiyatlarni aniqlash kerak, bundan tahqari jinoyat xatti-harakatini rag'batlantirish bo'yicha ishlarda psixologiya fanida mavjud bo'lgan motivatsiya muammosining umumiy holati, barcha qarama-qarshiliklari, noaniqliklari aks ettirilgan. Kriminologlar motivlarni o'rganish jinoyatni sodir etgan shaxsning his-tuyg'ulari va his-tuyg'ularini, ularning ehtiyojlari va qiziqishlari, g'oyalari, nuqtai nazarlari va e'tiqodlari, ularga erishish maqsadlari va vositalarini, natijalarni rejalashtirishni, ya'ni, jinoyat harakatining asosini bilishni xohlaydi va bu jinoyatchilik xatti-harakatining sababi (hali amalga oshirilmaydi) murakkab kompleksli psixologik ta'lim sifatida ko'rib chiqilsa va uni shakllantirish jarayoni dinamik, stadial deb hisoblansa.

Shu bilan birga, diqqatga sazovor bo'lgan ba'zi psixologlar fikrini ustun qo'yadigan sabablar haqida sud-medsina bayonotlarini ta'kidlash kerak. Shunday qilib V.V.Luneyevning ta'kidlashicha, sababi, eng muhim da'vat funksiyasi bilan birga, subyekt ehtiyojini qondirishga hissa qo'shadigan yoki unga qarshi bo'lgan tanlov va baholashda filtrning tartibga solish funksiyasini bajaradi. Shuningdek, u boshqa sababni - bu psixologlar to'g'ridan-to'g'ri gapirmaydigan reflektiv vazifani ham ko'rib chiqadi (xuddi shunday bayonotlar mavjud masalan, K.K.Platonov)⁶. Sud tibbiyoti shuningdek, turtki niyatlarni shakllantirish jarayoni, ya'ni bu jarayonning natijasi ekanligini aniq tushuntirishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, o'smirlarga xos deviant (og'ish, qochish, buzilish) xulq-atvorning shakllanishi aynan shu yoshdagilarning turmush tarzi bilan bog'liq bio-fiziologik, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy va tarbiyaviy-psixologik omillar hamda ularni ta'minlovchi zarur shart-sharoitlarga bog'liqdir. Shu bois, yoshlar tarbiyasi bilan bog'liq turli omillar ta'sirini uyg'un va me'yorli kechishini ota-onalar, tarbiyachi-o'qituvchilar, mahalla-guzar faollari va boshqa tarbiya uchun mas'ullar o'zaro kengashib, maslahatli hal qilishlari maqsadga muvofiqdir.

Xar bir rivojlanayotgan individ "shaxs" bo'lib rivojlanar ekan, uning ijobiy ruxiyatda o'sishini, holatlarini, fikrlarini, qobiliyatlari xatto kamchilliklarini xam e'tiborga olish kerak.

Xulosa va tavsiyalar: Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida o'smirlar xulq-atvorida uchraydigan jinoyat motivlari va boshqa salbiy o'zgarishlarga zamin yaratuvchi shart-sharoitlarni aniqlash bilan bir qatorda ota-ona, murabbiy-o'qituvchi, profilaktika inspektori, diniy ma'rifat va ma'naviy-axloqiy tarbiya masalalari bo'yicha mahalla maslahatchilari bilan barkamol yoshlarni tarbiyalash uchun yaqindan hamkorlik o'rnatish zarurat ekanligi aniqlandi. Axloqiy-ma'naviy tarbiyaga xos ustuvor vazifalarni izchil va og'ishmay amalga oshirish bilangina o'smirlarda shakllanish ehtimoli bo'lgan jinoyat motivlari va jinoiy xatti-harakatlarni oldini olish mumkin.

Zamonaviy o'smirlar xulq-atvorining standart andozasini yaratish, unda o'smirlar jismoniy va psixologik rivojlanishining yoshga xos xamda gender xususiyatlarini, shuningdek, ular taraqqiyotini ta'minlovchi muhim tabiiy-iqtisodiy, bio-fiziologik, ijtimoiy-hududiy, milliy-madaniy, tarbiyaviy-psixologik omillar ta'sirini e'tiborga olish maqsadga muvofiqdir.

References:

1. O'zbekiston Respublikasining "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonuni, 2016 yil 14 sentyabr. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 37-son, 426-modda.

⁶ Platonov K.K. Struktura i razvitiye lichnosti. –M., 1986. -254 s

2. Komilova N.G'. Xulqi og'ishgan yoshlar psixologiyasi // O'quv qo'llanma. - Toshkent, 2017.-176 s.
3. Karimova V.M. Yoshlarda o'zbek oilasi to'g'risidagi ijtimoiy tasavvurlar. Psix. fan. dok. diss. - T.: ToshDU, 1994. – 309 b.
4. [31] Qodirov U. Yoshlarni destruktiv ta'sirlardan himoyalashning psixologik jihatlari. - Toshkent, 2013. - 236 b.
5. Кудрявцев В.Н- Обхдя теория квалификации преступлений. М., 1972. -С. 312.
6. Platonov K.K. Struktura i razvitiye lichnosti. –М., 1986. -254 s
7. <https://cyberleninka.ru/article/n/o-kriminalizatsii-ekonomicheskikh-prestupleniy-predprinimateley/viewer>
8. <https://cafe-lawyers.ru/uz/kvalifikaciya-prestuplenii-sovershennyh-iz-huliganskih-pobuzhdenii/>
9. https://www.researchgate.net/publication/267039076_Nizkotemperaturnoe_naruse_nie_pronicaemosti_plazmaticheskikh_membran_svazannoe_s_dehidrataciej
10. <https://cyberleninka.ru/article/n/tipologiya-sovremennyh-moshennikov-frustratory-i-motivirovki/viewer>